

Nagy Miklós Mihály

Geopolitika és hadtudomány

Századunk két világháborúja, számtalan helyi konfliktusa, valamint a hidegháborús évtizedek nagyhatalmi szembenállása élesen rávilágított a modern geográfia és a hadtudomány közös kérdésére: vannak-e, és melyek azok a földrajzi okok, amelyek a társadalmi folyamatok mögött meghúzódva fegyveres konfliktusokat eredményezhetnek. E kérdéskör könyvtárnyi szakirodalma a geopolitikához kötődik, amely sajátos nézőpontjából — a politikai folyamatok geográfiai determináltságából — kiindulva vizsgálja a nemzetközi politika adott pillanatban jellemző viszonyrendszerét. Ennek alapján úgy tűnik, hogy tudományos felhasználása közelebb vihet minket a nemzetközi fegyveres konfliktusok okainak feltárásához. Mert a háborúkat előidéző valódi okokról — minden bizonnyal a háttérben meghúzódó igen összetett társadalmi folyamatok miatt — még napjaink embere is igen keveset tud. A geopolitikai elméletek pedig — ha teljes egészükben nem is — törekvéseik szerint mindenképpen a politikai események tudományos bemutatására irányulnak. Ezért fontosak napjaink hadtudománya számára, amelynek központi kérdése továbbra is a nemzetközi fegyveres konfliktusok kutatása marad.

Geopolitika és társadalom

A századforduló korának és az első világháború éveinek nemzetközi, valamint magyar geográfiájában szinte trivialisnak számított az a megállapítás, hogy minden társadalmi folyamat, minden politikai esemény mögött valamilyen földrajzi ok húzódik meg. A korszak nagy magyar geográfusa, *Cholnoky Jenő* írta egyik művében, közvetlenül a világháború után: *„...Valami geográfiai szükségszerűséget fejez ki az illető nagy emberek akarata, csak megindítja az amúgy is legördülni készülő lavinát. A világháborúnak nem Poincaré, sem a muszka cár, sem Pasics nem volt az oka, hanem a földrajzi tényezők, amelyek túlnépesedést hoztak létre, földrajzi tényezők, amelyek túltermelést hoztak létre s földrajzi tényezők, amelyek népcsoportokban ádáz vetélkedést szültek...”¹* Az első világháború hatására főleg a német geográfiában, ezt követve pedig a magyar földrajztudományban is végleg tudatosult, hogy a háború mint a társadalom különleges állapota, mindennél jobban bizonyítja a társadalmi folyamatok földrajzi determináltságát, erősen fejleszti a társadalom földrajzi képét

és nem utolsósorban jelentősen hozzájárul a társadalom térszemléletének bővüléséhez. A korszak minden bizonnyal egyik legjelentősebb földrajzi folyóiratában, a Petermanns Geographische Mitteilungen-ben, *Richard Hennig* már 1917-ben rövid írásban hívta fel a figyelmet a világméretű küzdelem geográfiát fejlesztő hatására,² és ugyanebben az évben hazánkban a fiatal földrajztudós, *Teleki Pál* A földrajzi gondolat története című kötetében így fogalmazott: „A háború, amely a földfelszín rendes folyású életének az emberi factor szempontjából intenzívebb korát, az erőknek intenzívebb igénybevételét jelenti, megtanított arra, hogy ezeket az összes tüneteményeket — tárgyakat, úgy mint jelenségeket —, amelyek a földfelszín egyik pontján, egyik területén csoportosulnak a maguk organikus és genetikusszövevényében, mint egységet, mint életegységet ismerjük meg. Megtanított tehát éppen arra, hogy borzasztó rövidlátás volna ezekből a tüneteményekből ismét csak tendenciósan, aprioristikusan egyeseket kiválogatva tanulmányozni...”³

Vagyis az első világháború a társadalmi, politikai események földrajzi meghatározottságának széles körű tudatosulását hozta magával, és minden bizonnyal ennek volt köszönhető az akkor már létező geopolitikai elmélet térhódítása is. A geopolitika fogalmát először az *a Rudolf Kjellén* alkalmazta a századforduló éveiben, akinek legfőbb érdeme a korabeli szakirodalom szerint az volt, hogy *a Friedrich Ratzel* által megfogalmazott antropogeográfiai elméletet továbbfejlesztve azt a gyakorlati politika eszközüvé tette.⁴ Mig Ratzel az emberföldrajzot egyenlő rangúvá tette a természeti földrajzzal, és a magyar nyelven 1887-ben megjelent, *A Föld és az ember, anthropo-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai* című művében végérvényesen bebizonyította az emberi történelem földrajzi determináltságát, addig Kjellén ezen túl lépve, a ratzeli gondolatot valóságos erőszakelméletté fejlesztette tovább. Élete fő művében, a kezdeti geopolitika talán legjelentősebb alkotásában, *a Der Staat als Lebensform*-ban⁵ az állam mint térbeli organizmus jelenik meg, olyan élő szervezet, amely — mivel igyekszik kitölteni a rendelkezésére álló földrajzi teret — szervesen kötődik ahhoz, és így minden jelensége, minden vele kapcsolatos történés földrajzilag determinált. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Ratzel az embert és társadalmát földrajzi tényezőként fogta fel, geográfiai problémaként vizsgálta, Kjellén változtatott e szemléleten, és nála a földrajzpolitikai, tudományos szempontból pedig politológiai probléma lett. Halála után nem sokkal ezért írták róla azt, hogy a térségi szemlélet meghonosítása az államtudományban az ő érdeme.⁶

Az első világháború hatására e szemlélet kapott egyre nagyobb szerepet a politikai gondolkodásban és a kjelléni geopolitikai gondolat — különösen Németországban — fokozatosan önálló elméletté vált, amelyet olyan geográfusok neve jelzett, mint *Karl Haushofer*, *Erich Obst*, *Hermann Lautensach* és *Otto Maull*. A geopolitika németországi előretörésének volt még egy másik, igen bonyolult összetevője, nevezetesen a háború elvesztésének okait kutató társadalmi hangulat. A korszak német geográfusai, érezve a háborúnak tudományukra gyakorolt fejlesztő hatását, úgy vélték, hogy a vereség oka egyértelműen a német nemzetnek az angolkéval szembeni gyengébb földrajzi műveltségében rejlik, és ebből a megállapításból egyenesen adódott az a következtetés: az állam politikai vezetésének fokozottabban kell építenie a földrajzi műveltségre, a gyakorlati politika esetében pedig állandóan a geográfiára kell

támaszkodnia.⁷ E nézet néhány év alatt egész Európában — így Magyarországon is — elterjedt, és minden bizonnyal ennek volt köszönhető, hogy hazánk másik jeles geográfusa, *Prinz Gyula*, 1943-ban e sorokkal ajánlotta *Hat világrész földrajza* című művét olvasói figyelmébe: „... A földrajztudomány ezáltal bevonult az államvezetés műhelyének gépfelszerelésébe. Úgy is, mint tanácsadó, figyelmeztető, józan mérlegelésre készítő, a gép sima járását elősegítő alkatrész. Földrajzi helyzet, természetes út és gát, méret és távolság mindennél okosabb irányítója annak, hogy az állam és társadalma lélekben vagy testben milyen kocsiira üljön, milyen vonatra szálljon. De bevonult a földrajztudomány az államvezetés műhelyébe, mint segédmotor is. Térszíni gazdasági értékek, természetes kiegészülések, optimális kihasználások feltárása által vágycélpontokat tűz ki és versenyfutásokat indít meg...”⁸

A két világháború közötti évtizedek geopolitikai gondolkodásának legfontosabb jellemzője a geográfiára való tudatos támaszkodása volt. A határt a két tudományterület — a geopolitika, valamint a politikai földrajz — között ott lehetett meghúzni, hogy a politikai földrajz elsősorban az államok, társadalmak térbeli elrendeződésével, szerveződésével foglalkozott és számára a politikai események csak másodlagosak voltak; míg a geopolitika a geográfiára támaszkodva egyenlő mértékig vette figyelembe mind a földrajzi, mind a politikai eseményeket. Mivel pedig a politika alapvetően mindenkor nemzeti — és különösen az volt ezekben az évtizedekben —, a geopolitika erős nemzeti jelleget kapott, ami azonban nem akadályozta meg abban, hogy fokozatosan kiválgék a geográfiából, elkülönüljön a politikatudománytól, és századunk harmincas éveire önálló életet éljen, az önálló tudományterület létreje tőrekedjen. Századunk harmadik, negyedik évtizedében már sorra jelentek meg a tanulmányok, amelyek azt vizsgálták, hogy a geopolitika esetében mennyiben lehet önálló tudományról beszélni. Persze a kérdést a kortársak sem tudták egyértelműen eldönteni, de minden jel arra mutatott, hogy előbb-utóbb a geopolitika végleg önálló tudományterület lesz. Tegyük hozzá, e kérdés még ma is nyitott.

A korszak egyik vezető német geográfusa, *Rupert Schumacher* a *Zeitschrift für Geopolitik* 1938. 12. számában, *Ist die Geopolitik eine Wissenschaft?* címmel önálló tanulmányt publikált,⁹ amelyben azt vizsgálta, hogy miként lehetne eldönteni a geopolitika önállóságának kérdését. Schumacher tanulmányában egyértelműen megfogalmazta a geopolitika önállósága mellett és vele szemben álló tényeket, és úgy vélte, hogy a kérdés eldöntésének valójában két lehetősége van a genetikus (vagyis fejlődéstörténeti, tudománytörténeti), vagy pedig a logikai út.¹⁰ Jóllehet a kérdést eldönteni ő sem tudta, de tanulmányából, a genetikus és a logikai út számbavetele után kitűnik, hogy a geopolitika sajátos, földrajzi alapú, a politikára, mint önálló objektumra irányuló szemléletével azokra a kérdésekre válaszol, amelyek más tudományok perifériájára szorultak, illetve amelyeket egyértelműen csakis más tudományok geográfiai alapú megközelítésével lehet vizsgálni. Schumacher ekkor már nyitott kapukat döngtetett, hiszen a korszak tudománytörténeti, de mindeneke lőtt politikai eseményei nyilvánvalóan a geopolitika önállósodásának irányába mutattak.

Karl Haushofer éppen egy évtizeddel Schumacher tanulmányának megjelenése előtt *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik* címmel a már többször idézett, *Bausteine zur Geopolitik* című kötetben publikált írásában, mint a német geopolitikai iskola meghatározó alakja, főleg genetikus úton bizonyította

— kimondatlanul is — a geopolitika önállósodását, ugyanakkor pedig hitet tett annak gyakorlati hasznossága mellett is. Haushofer azzal érvelt a geopolitika szükségessége mellett; az emberi társadalmi folyamatok oly összetettek, hogy akkori tudásunkkal megértésüknek, mozgatórugóik feltárásának még csak az elején vagyunk, és e feltáró gondolkodásban mindenképpen szükség van a geopolitikai elméletre, még akkor is, ha az csak apró részletekkel járul hozzá az emberi tudás gyarapításához. Véleményünk szerint ma is ez igazolja a geopolitika létjogosultságát.

E főleg tudománytörténeti események mellett a geopolitikai gondolkodás önállósodását más, politikai történések is indokolták. Az első világháborút követően a földrajzi gondolkodás hamarosan a külpolitikások eszköztárának részévé vált, hiszen a földrajzi tények hangoztatásával mintegy látszólag objektív természettudományos alapot lehetett adni az államok politikai törekvéseinek és a gyakorlati életben gyorsan beigazolódnak az is, hogy a politikai események mértjeit földrajzi alapon, közérthető módon lehet igazolni. *„...A geopolitika a világháború nyomában egészen természetszerűleg felvirágozott tudományág. A politikai problémáknak az egész földfelszínre való kiterjedése és a legkülönbözőbb területek problémáinak összeszövődése természetszerűen tolja előtérbe a politikában a földrajzi helyzet momentumát. Azonban a geopolitika minden földrajzi vonatkozása mellett elsősorban politika marad, a politikai folyamat, sőt inkább a politikai esemény, vagy eseménysorozat egyik magyarázata...”*¹¹ — írta Teleki Pál aki politikusként és geográfusként maga is mindent megtett a földrajzi gondolat érvényesítésére az állam politikai életében.

Kortársa és geográfus barátja, a már említett Cholnoky Jenő professzor egyik művében maga jellemezte így Teleki munkásságát: *„... Teleki Pál grófnak a geográfusok között az a szinte páratlan szerencse jutott osztályrészül, hogy hatalmas gazdaságföldrajzi és politikai földrajzi tudását a gyakorlatban is alkalmazhatta, mert olyan nagyszerű politikai feladatokat kellett megoldania, amelyek hazánk történetének nevezetes fordulópontjait jelentik...”*¹² Teleki a trianoni béketárgyalások előkészítésekor, az akkori külügyminisztériumban, Cholnoky vezetésével külön osztályt hozott létre, amelynek legfontosabb feladata, a Kárpát-medencét kitöltő Magyarország földrajzi egységét igazoló dokumentáció összeállítása volt.¹³

E munkacsoport egyik legnagyobb eredménye az a dokumentum, amelyet később Cholnoky Jenő neve alatt *Az új magyar határ bírálat, A párisi békekonferencia elé terjesztett XXII. válaszjegyzékünk 1. melléklete* címmel 1921-ben nyilvános forgalomba is hoztak, és amely már egyértelműen bizonyította, hogy a geográfia tudatos felhasználása az első világháború végére örökre bevonult a politika eszköztárába.¹⁴

Persze a geográfiai alapú politizálás nemcsak Németországban és hazánkban, hanem a világ minden országában teret hódított. Napjainkra szinte teljesen elfeledett tudománytörténeti tény, hogy a két világháború közötti Szovjetunióban is folytak geopolitikai kutatások, az állami vezetés ott is támaszkodott a geográfiára, jöllehet a második világháború után ott a geopolitika ideológiai okok miatt „bűvös” elméletté vált.¹⁵ Éppen a nemzetközi munkásmozgalomban is tevékeny szerepet játszó — a két világháború közötti évtizedekben a Szovjetunióban, majd Németországban, Franciaországban és Svájcban élő — magyar geográfus és kartográfus, *Radó Sándor, Atlas für Politik, Wirtschaft, Arbeiter-*

bewegung című műve bizonyítja ezt, amely a geopolitika akkorra már kialakult sajátos jelrendszerével és fogalmaival adott átfogó képet a világ nagyhatalmairól, azok törekvéseiről.¹⁶

Ugyanakkor a korabeli szakirodalomban egyre nagyobb hangsúlyt kapott a történelmi események földrajzi vizsgálata, amely nyilvánvalóan azon a felismerésen alapult, hogy az emberi történelmet determináló geográfiai viszonyok az emberi történelem léptékével mérve viszonylag változatlanok, de legalábbis alig változnak, és így az azonos földrajzi viszonyrendszereknek hasonló folyamatokat kell indukálniuk. Jól szemléltette e nézetet *James Fairgriewe Geography and Worldpower* című műve, amelyet a közép-európai olvasóközönség az 1925-ben megjelent német fordítása alapján ismert meg.¹⁷ A magyar geográfiában pedig elsősorban e téren olyan nevet kell megemlítenünk, mint Cholnoky Jenő, aki több művében is foglalkozott a magyar és az egyetemes történelem földrajzi meghatározottságával.

Az új háborúra készülődő európai államok politikáját egyre inkább áthatotta a földrajzi gondolat és nem kerülte el a katonai elméletet sem. Erre az időre a geográfiának és a hadtudománynak kialakult egy közös területe, a katonaföldrajz, amely eredetileg a háborúk színterének földrajzi ismertetésével foglalkozott és legfontosabb feladatát annak vizsgálatában látta, hogy háború esetén a csapatok által igénybevett földrajzi tér, az úgynevezett hadszíntér, mennyiben segíti, vagy gátolja a katonai erők tevékenységét. Ám a geográfia és a geopolitika — mint láttuk — a két világháború között jóval túllépett e puszta leírás keretein és egyre inkább oknyomozó gondolkodásmóddá vált, egyre inkább azt vallotta feladatának, hogy bemutassa a társadalmi, politikai események, folyamatok mögött megbúvó földrajzi kényszerítő erőket.

Ez vezethette a korszak legnagyobb elméleti geográfusainak egyikét, *Alfred Hettner*t, amikor a *Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden* című művének katonaföldrajzról szóló, rövid részében azt írta, hogy az addigi puszta katonai, topográfiai leírás mellett szükség lenne az adott ország természeti viszonyainak általános katonai vizsgálatára is.¹⁸ Bátran mondhatjuk azt is, hogy *Hettner* e néhány, a katonaföldrajzról szóló sorában, amikor általános földrajzi kutatást követelt, a háborúkat kiváltó földrajzi okok feltárása mellett szállt síkra. E feladatot pedig a politikai földrajz, a geopolitika és ennek egyik ága, a geostratégia vállalta magára.

A geopolitika és a hadtudomány összefüggései

A hadtudomány legfőbb objektuma, a háború, társadalmi jelenség, és mint ilyen ugyanúgy a geográfiai erők hatása alatt áll, mint bármely más emberi tevékenység. Természetes hát, hogy a hadtudománynak, a katonai elméletnek is követnie kell a geográfiai gondolatot, vagyis szem előtt kell tartania azokat a földrajzi erőket, amelyek egyrészt a fegyveres konfliktusok kitörését determinálják, másrészt pedig a fegyveres küzdelem természeti és társadalmi térbeli feltételrendszerét nyújtják. A földrajzi tér a haditevékenységek objektív környezete, amellyel minden hadelméletnek, minden gyakorló katonai szakembernek számolnia kell. „... A hadművészet a teret mint méretet, de mint alakulást és formát is ábrázolja. Tág és szűk terek, nagy és kis távolságok nagymértékben befolyásolják a katonai hadviselést, megváltoztatják annak rendszerét és dön-

tenek a módok alkalmazásában. Ami az egyik esetben helyes, az hiba lehet a másik esetben, tisztán a tér befolyása folytán. A tér legyőzésének lehetősége — mind a haderők mozgulatai, mind a fegyverek hatása által, de a jelentések és parancsok közvetítésében is — jellemzi a hadművészet mindenkori módját...”¹⁹ — írta a két világháború közötti német szakíró, Hermann Foertsch. Jellemzi abban az értelemben, ahogy a földrajzi tér adta előnyöket és akadályozó tényezőket a hadszíntéren tevékenykedő katonai kötelékek kezelik, de még inkább abban az értelemben, ahogy a katonai gondolkodás, az adott társadalom hadtudománya beépíti azokat elméleti rendszerébe. Tehát a földrajzi tér determináló hatását tükröző geográfiai gondolat térhódítása a katonai gondolkodás, a hadelmélet fejlettségének talán legfontosabb mérőfoka, amelyben tükröződik a hadügyet befolyásoló objektív természeti és társadalmi térbeli tényezők hatásának felismerése.

Mert a modern hadügy már elképzelhetetlen a földrajzi viszonyok figyelembevétele nélkül, hiszen a fegyveres küzdelem továbbra is geográfiai térben zajlik, amelynek kényszerítő hatásai alól a ma hadseregei sem képesek magukat kivonni. A modern kor, a gépi háború korszaka hadügyének talán legfontosabb felismerése, hogy a fegyveres erők tevékenysége a motorizáció mind nagyobb fokú elterjedésével, egyre inkább függ földrajzi környezetétől. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy századunk katonagondolkodói fokozódó érdeklődéssel fordultak a politikai földrajz, majd pedig a geopolitika felé, hisz ebben vélték megtalálni a háborúk földrajzi oknyomozását vállaló elméletet.

A hadtudományi szakirodalomból e geográfiai oknyomozó elmélet kapcsán minden bizonnyal *Karl Haushofer Wehr-Geopolitik* című, a magyar földrajzi és hadtudományi szakemberek előtt kevésbé ismert művét kell kiemelnünk.²⁰ Mi adja meg e kötet jelentőségét? Mindenekelőtt az, hogy szerzője, a két világháború közötti geopolitika minden bizonnyal legjelentősebb alakja, egyrészt maga is nagy hadtudományi és geográfiai műveltséggel rendelkező szakember volt, másodsorban pedig az, hogy *Haushofer* a politikai földrajzra támaszkodó geopolitikai elméletek segítségével ezeken az oldalakon próbálta meg a hadügy geográfiai alapjait a maguk kauzalitásában bemutatni.²¹ Vagyis *Haushofer* arra tett — nem is eredménytelen — kísérletet, hogy a földrajzi tér hadügyre gyakorolt hatását tisztázza és művében immár hadtudományi értelmezését adja annak a gondolatnak, amelyet az általa indított folyóirat, a *Zeitschrift für Geopolitik* első számának *Das Gesetz der wachsenden Räume* című felvezető tanulmányában *Fritz Hesse* így fogalmazott meg; „...Igen, a tér mint erőteremtő mindezentúl előre meghatározhatja az emberi sorsot. Tehát a geopolitika a politikai erő és a tér közötti kapcsolatok vizsgálatát jelenti...”²² *Hesse* gondolatmenetét folytatva bátran kijelenthetjük: ha a tér, mint erőteremtő meghatározza az emberi társadalom folyamatait, akkor meghatározza a hadügy eseményeit is. *Haushofer* és nemzedéke e gondolatot dolgozta ki katonai tárgyú írásaiban, amelyekben sikerült ötvözniük a hadtudomány és a geográfia elméleteit.

A tudományos igénnyel üzött, a politikai földrajzra támaszkodó, de ugyanakkor a politológia és a hadtudomány megalapozott állításait ötvöző geopolitikának a hadügy szempontjából legnagyobb érdeme éppen abban rejlik, hogy képes a földrajzi tér erőit közvetíteni a katonai szakma felé. Ez pedig a hadtudomány számára azt jelenti, hogy a geopolitikai elméleteken keresztül közelebb juthatunk tudományterületünk kulcskérdéséhez, nevezetesen a hábo-

rúkat kiváltó okokhoz. Jóllehet a geopolitika önmagában, csakúgy, mint minden egyetlen szempontból vizsgálódó elmélet, nyilván nem képes az olyan végtelenül bonyolult társadalmi jelenségek, mint a háború teljes körű értelmezésére, magyarázatára, de sajátos geográfiai szemüvegén át a társadalmi folyamatok mélyebb vizsgálatát teszi lehetővé. Egyszerűen arról van szó, hogy az országok politikai tevékenységét, katonai lörekvéseit alapvetően meghatározzák földrajzi viszonyaik, és úgy tűnik, hogy e viszonyok vizsgálata nélkül egyszerűen nem lehet értelmezni politikai, katonai tevékenységeiket sem. A földrajzi tér kényszerítő erői azonban nem önmaguktól erednek, hogy valóban azzá legyenek, kell még egy tényező, nevezetesen az a társadalom, az a hadügy, amelyre hatnak. Ez az oka annak, hogy a fegyveres konfliktusokat kiváltó geográfiai okok vizsgálata meghaladja a politikai földrajz kereteit. A geopolitika pedig éppen azért, mert ugyanolyan arányban tekint a geográfiára, mint a politikára, a geostratégia pedig még ezen túl a hadügyre is, több lesz, mint pusztán politikai földrajz, ettől lesz az állami és katonai vezetés tudományos alapokat sem nélkülöző elméletévé, a földrajzi térből eredő erők politikai és hadügyi hasznosításának gondolatává.

Ha a földrajzi tér az újkori társadalmak valódi erőtenyezőjévé vált, akkor az annak katonai hasznosításával is foglalkozó elméletnek helye van a hadtudományon belül. A geopolitikán és geostratégián keresztül tudatosul a földrajzi tér a hadtudományban, ezeken keresztül válik annak fejlesztőjévé.

„...A védelmi geopolitika tehát főleg a politikából, földrajzból és a hadművészetből eredő sok részterületet egyesít magában...”²³ — írta a két világháború közötti szakíró. Mert a hadtudománynak már akkor is szüksége volt arra, hogy más tudományok felé is tekintsen, hiszen önmagában a katonai szakma eljárásai alapján a háború mint társadalmi jelenség nem vizsgálható. Eleve a társadalmi folyamatok mélyebb megismeréséhez szükséges az interdiszciplinaritás, a háború kiváltó okai pedig jóval mélyebben húzódnak, mintsem azokat egyetlen szakma — esetünkben a hadügy — gyakorta oly egyszerűnek tűnő technikai eljárásai alapján lehetne vizsgálni. A geopolitika éppen ebben segít. Csak egyetérthetünk Csizmadia Sándor, *A geopolitika mint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének módszere* című tanulmányának mondanivalójával, mely szerint napjaink nagy, nemzetközi folyamatai a geopolitikai elméletek segítségével értelmezhetőek. Ha pedig így van, akkor ennek a hadügyre, a hadtudományra is igaznak kell lennie. A modern hadügy, napjaink hadtudománya nincs meg a geopolitika, geostratégia nélkül és így a magyar hadelméletben is jelen vannak azok.

Immár közel egy évtizede múlt, hogy a rendszerváltást követő években az azóta elhunyt Kovács Jenő (1929—1996) a *Magyar Tudomány* lapjain publikált két tanulmányában hívta fel a figyelmet a geopolitika hadtudományon belüli fontosságára.²⁴ Tanulmányaiban egyértelműen bizonyította; a modern hadügyben és így Magyarország hadelméletében is az elméleti alapvetéseknek az országok geopolitikai, geostratégiai helyzetéből kell kiindulniuk. Mint ahogy a világon szinte mindenhol azt is veszik alapul. Jóllehet Kovács Jenő elsősorban a hadászat elméletével foglalkozott, mégis nagyon jól felismerte, hogy a jövő útja a földrajzi viszonyok felé nyitott katonai gondolkodás. Mint elsősorban hadászati kutató azonban nyilván nem láthatta, hogy a földrajzi gondolatot

követő hadelmélet legfontosabb jellemzője a geográfiai tér erőinek megjelenítése a katonai gondolkodásban.

Napjainkban mind a nemzetközi, mind a magyar hadelmélet átalakulóban van. Jóllehet a hadügy főbb kategóriái, általános törvényei ma is érvényesülnek, ám a háborúk megvívásának elmélete — a hadászat — terén szemléletváltás folyik. Mi ennek a lényege? Minden időszak egyik legjelentősebb katonai teoretikusa, *Carl von Clausewitz Vom Kriege* című művében a háború fogalmát így adta meg: „...A háború tehát erőszak alkalmazása, hogy ellenfelünket saját akaratumk teljesítésére kényszerítsük...”²⁵ Napjaink hadügyi, hadelméleti változásait pedig éppen abban lehet összefoglalnunk, hogy a Clausewitz által megfogalmazott erőszak alkalmazásának új fajtái, eddig kevésbé érvényesített formái kerülnek előtérbe. A közelmúlt magyar hadtudományi szakirodalmában a már említett Kovács Jenő mutatott rá e jelenségre, amikor a magyar katonai stratégia és nemzeti hadászat elméleti kérdéseit próbálta meg tisztázni.²⁶ Ő ismerte fel, hogy az eddigi, több évszázadon át uralkodó, úgynevezett direkt hadászatot évszázadunk második felében az indirekt hadászat váltja fel. E változás lényegét leegyszerűsítve így lehet megadni: azt a katonai gondolkodást, amely az erőszak alkalmazásának kizárólagos eszközeül csakis a fegyveres küzdelmet, állami szinten a háborút tekintette, most egy új, sokkal kifinomultabb gondolkodás váltja fel. Természetesen ez is az érdekérvényesítést, az erőszak alkalmazását szolgálja, de igyekszik magát távol tartani a fegyveres erőszak — a háború — felhasználásától, és céljait minden, azon kívül eső eszközzel próbálja elérni. Eszköztárában természetesen ott van a háború is, katonai gondolkodásában megmaradt — szükség esetére — a direkt hadászat is. Legfőbb modern képviselője — *Liddell Hart* — már ismeri a nagy (vagy felső) stratégia fogalmát, vagyis a katonai stratégiát (hadászatot) szélesebb kategóriarendszer elemeként fogja fel, nála a katonai stratégia az állam érdekérvényesítésének csak egy eszköze lett a sok közül. Ez az, amit Kovács Jenő az angol katonai gondolkodó elméleti rendszeréről szólva így fogalmazott meg: „...A nagy stratégiának nem a háború a politikai célok elérésének egyetlen eszköze. E felfogásban a katonai erő a nemzeti erőforrások egyike. A «nagy» stratégia szerepe az, hogy az ország valamennyi erőforrását koordinálja, elossza politikai céljainak elérése érdekében. Vagyis Clausewitz-cal ellentétben a «nagy» stratégia — *Liddell Hart* nézetei szerint — nem az, hogy egyetlen eszközt, a megsemmisítő harcot állítsa a háború szolgálatába, hanem hogy az összes nemzeti erőforrást a politikai cél teljesítésére irányítsa.

A katonai stratégia szerepe a rendelkezésére bocsátott erőforrások elosztásának «művészetében» áll...”²⁷ Bátran mondhatjuk azt is, hogy a nemzeti erőforrások kellően céltudatos összefogásával és aktivizálásával, a békeállapot megőrzése mellett is, érvényre lehet juttatni az állam külpolitikai akaratát. A közelmúlt hidegháborújának évtizedei, az elrettentés katonai stratégiája jól bizonyítja mindezt.

Ha igaz, hogy napjaink modern hadelméletében a háborúra irányuló direkt hadászat mellett feltörekvően van egy, a békés állapotok melletti érdekérvényesítést szolgáló hadászat is²⁸, akkor ki kell jelentenünk azt is, hogy a geopolitikai, geostratégiai eszmerendszerek egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a hadtudományon belül. Az indirekt hadászat előtérbe kerülése az állam külpolitikai, katonai érdekérvényesítése során a pusztán katonai eszközökön

túl, minden más erőforrás — anyagi, gazdasági, szellemi — igénybevételét jelenti.

Egyszerűen arról van szó, hogy a nemzet rendelkezésére álló erőforrások önmagukban függenek egyrészt földrajzi környezetüinktől, másrészt pedig magukon viselik a geográfiai térben elfoglalt helyük és helyzetük jegyeit, vagyis az erőforrások aktivizálását befolyásolja térbeli elrendeződésük. Ebből, az önmagában geográfiai problémából pedig azáltal lesz geopolitikai, majd pedig katonai, hadügyi kérdés, hogy a földrajzi térben elhelyezkedő erőforrásokat az indirekt hatászat jegyében politikai, katonai célok érdekében kell összpontosítani, alkalmazni. Esetünkben ez a jelenség lesz az, ami előtérbe állítja a geográfiai viszonyok által meghatározott politikai folyamatok gondolatát, a geopolitikát. Ennek alapján kijelenthetjük azt is, hogy már az indirekt hatászat sem lehet meg geopolitika nélkül, hiszen ez adja meg, hogy az állam — földrajzi alapon — mely erőforrásait, milyen célra összpontosíthatja. Végso soron ebben kell keresnünk okait annak is, hogy az indirekt hatászat szülőhelyét jelentő államok — az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia — jelenti a modern geopolitika, az úgynevezett neogeopolitika központját is, ahol az állami legfelsőbb vezetés külpolitikája alapvetően támaszkodik a geopolitikai elméletekre. Jóllehet az angolszász geopolitika főbb képviselői és folytatói — *Sir Halford Mackinder, Nicholas Spykman, Zbigniew Brzezinski, Henry Kissinger*, vagy a kezdeteket jelentő *Alfred Mahan* — elméleti rendszerében, a haushoferi elméletben honos politikai földrajzi alapok erősen elsikkadnak a politikai oldallal szemben, és esetünkben inkább lehet geopolitizálásról, mint geopolitikáról beszélni, tevékenységük mégis jól szemlélteti, hogy államvezetés, politikai, katonai érdekvényesítés és hadügy ma már nem él meg geopolitika nélkül.

A mai magyar hadtudományt illetően — a geopolitikát tekintve — legfőbb feladatunk, hogy szakítva előítéleteinkkel, végre kellő helyére rakjuk a geopolitikai, geostratégiai elméleteket, hogy katonai gondolkodásunkban immár fél évszázad után ezek segítségével újból érvényre juttassuk a geográfiai gondolatot. Meg kell értenünk, hogy ennek hiányában a magyar politikai, katonai gondolkodás továbbra is a direkt hatászat szintjén marad, képtelen lesz a modern, a jövő útjának tűnő indirekt hatászat meghonosítására. Ha pedig ez nem történik meg, akkor a magyar hadtudomány tovább növeli közel fél évszázados lemaradását a nyugati elméletekkel szemben, és alkalmatlan lesz betölteni napjaink reágharuló feladatát; nem tud majd hatékonyan részt venni hazánk nemzeti és katonai stratégiájának kidolgozásában.

JEGYZETEK:

- 1 *Cholnoky Jenő*: Az emberföldrajz alapjai, Budapesti Tudományegyetem, Kolozsvári Tudományegyetem, Pozsonyi Tudományegyetem, Budapest, 1922. 40—41. oldal.
- 2 *Hennig, Richard*: Der Krieg als Förderer geographischer Bestrebungen, Petermanns Geographische Mitteilungen, 1917. 12. szám 361—363. oldal. Itt Hennig már egyértelműen kijelentette: „...A földrajz ezentúl tulajdonképpen, minden bizonynyal a legfontosabb és a leginkább figyelemmel kísért tudományos diszciplínák közé fog tartozni...” (362. oldal)
- 3 *Teleki Pál*: A földrajzi gondolat története, Essay, A szerző kiadása, Budapest, 1917. 208—209. oldal.
- 4 *Sieger, Robert*: Rudolf Kjellén, Zeitschrift für Geopolitik 1924. 6. szám 339+346. oldal, valamint *Haushofer, Karl — Obst, Erich — Lautensach, Hermann — Maull, Otto*: Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik in u.ö.: Bausteine zur Geopolitik, Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünewald, 1928. 3+8. oldal.

- 5 *Kjellén, Rudolf*: Der Staat als Lebensform. Hirzel Verlag, Leipzig, 1917. Itt kell megjegyezni, hogy Kjellén műve először anyanyelvén, svédül jelent meg Staaten som livsform címmel, 1916-ban a Hugo Gerbers Förlagnál Stockholmban. Miután a szakirodalomban Kjellén művét rendszerint német címe alapján említik, e tanulmányban is e szokást követjük.
- 6 *Sieger* i. m.
- 7 Mindez jól tükröződik *Haushofer* *Obst* — *Lautsach* — *Maull* idézett tanulmánykötetének általak írott, Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik, valamint Haushofer: Grundlagen. Wesen und Ziele der Geopolitik című tanulmányában a 3+28, valamint a 29—48. oldalon.
- 8 *Prinz Gyula*: Hat világrész földrajza. Renaissance Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1943. 5. oldal.
- 9 Schumacher, Rupert von tanulmánya a Grundlagen der Geopolitik című, akkoriban megjelent kötetének egyik fejezete volt.
- 10 Schumacher tanulmánya azért is figyelmet érdemel, mert a geopolitika önálló tudomány voltát a szakirodalom kivétel nélkül tudománytörténeti folyamatokkal igyekszik — még napjainkban is — bizonyítani. Ezt a módszert követte Haushofer, Obst, Lautsach és Maull már idézett tudománytörténeti tanulmánya is. A logikai módszert illetően viszonylag kevés próbálkozás történt. Napjaink magyar szakirodalmából e módszer egyes jellemzőinek érvényesítésére Csizmadia Sándor tett kísérletet, A Geopolitika mint a nemzetközi kapcsolatok elemzésének módszere című tanulmányában, amely a Külpolitika 1998. 1. számának 3—31. oldalán jelent meg.
- 11 *Teleki Pál*: Időszzerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. Erdélyi Férfiak Egyesülete, Budapest, 1931. 1. oldal.
- 12 *Cholnoky Jenő*: Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal. Vajda — Wichann, Budapest, 1944. 293—294. oldal.
- 13 Erről részletesebben lásd: *Cholnoky Jenő*: Utazásom Amerikában Teleki Pál gróffal című művének Teleki Pál gróf, a földrajztudós és tanár, valamint a Teleki Pál gróf, a politikus című fejezetét a 277—291., valamint a 292—303. oldalon.
- 14 A válaszcjegyzék a Magyar Királyi Tudományegyetemi Nyomda kiadásában, Budapesten jelent meg.
- 15 Itt kell megjegyeznünk, hogy a szovjetunióbeli geopolitikai elméletekről még maga Haushofer is igen elismerően nyilatkozott.
- 16 Radó Sándor atlasza 1930-ban jelent meg Bécsben és Berlinben a Verlag für Literatur und Politik kiadásában.
- 17 *Fairgriewe, James*: Geographie und Weltmacht, eine Einführung in die Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag, Berlin-Grünwald, 1925. Külön tudománytörténeti érdekesség, hogy Haushofer, a korszak legjelentősebb német geopolitikusa kevésbé jó véleménnyel volt a kötetéről. Már idézett Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik című tanulmányában, „durván generalizálnak” nevezi (43. oldal).
- 18 *Hettner, Alfred*: Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt, Breslau, 1927. 148. oldal.
- 19 *Foertsch, Hermann*: A háború tudománya. Gergely R. Könyvkereskedése, Budapest, 1941. 36. oldal.
- 20 *Haushofer, Karl*: Wehr-Geopolitik. Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1932.
- 21 *Haushofer, Karl* (1869—1946) élete első felében maga is hivatásos katonatiszt volt, akit 1909—1910 között hivatalos útra Japánba vezényeltek, és aki az itt szerzett élményéről írott művével — *Dai Nihon* (1913) — hívta fel magára a figyelmet. Az első világháború után lett a müncheni egyetemen a geográfia professzora. 1924-ben indította el munkatársaival a Zeitschrift für Geopolitik című folyóiratot, amelyben tudományosságra törő, a politikai földrajzon alapuló geopolitikai elméleti tanulmányai jelentek meg. Életéről és tudományos működéséről lásd Ebeling, Frank: Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft (Akademie Verlag, Berlin, 1994.) című monográfiáját, amely a haushoferi életmű és a kor geopolitikai elméletének eddigi legteljesebb feldolgozását adja.
- 22 *Hesse, Fritz*: Das Gesetz der wachsenden Räume. Zeitschrift für Geopolitik. 1924. 1. szám 2. oldal.
- 23 *Stuhlmann, Friedrich*: Militärgeographie — Wehrgeographie Petermanns. Geographische Mitteilungen. 1933. 11—12. szám 286. oldal.
- 24 *Kovács Jenő*: Magyarország geostratégiai viszonyai és lehetőségei. Magyar Tudomány, 1990. 2. szám. 120—137. oldal, valamint Hadászat és geopolitika. Magyar Tudomány, 1991. 9. szám. 1070—1086. oldal.
- 25 *Clausewitz, Carl von*: A háborúról. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1961—1962. 1. kötet. 37. oldal.
- 26 Kovács Jenő a Magyar Tudományban megjelent két tanulmánya mellett itt elsősorban a következő két írására kell olvasóink figyelmét felhívunk: *Kovács Jenő*: Stratégiaalkotás. Hadtudomány, 1992. 2. szám. 56—63. oldal, valamint uő.: Az új magyar hadtudomány gyökerei, fejlődésének szemléleti problémái. Új Honvédségi Szemle, 1993. 6. szám, 1—7. oldal.
- 27 *Kovács Jenő*: Az új magyar hadtudomány gyökerei, fejlődésének szemléleti problémái, 4. oldal.
- 28 Fel kell hívni a figyelmet arra, amire Kovács Jenő is utalt tanulmányában, nevezetesen: a direkt és az indirekt hadászati elmélet alkalmazása egyrészt nem zárja ki egymást — hiszen a háborús küzdelem megvívása továbbra is csak a direkt hadászat örökérvényű, clausewitzyi elvei alapján történhet —, másrészt pedig a két hadászati mód alkalmazása között nem lehet éles választóvonalat húzni.